

Klaszter, a vidékfejlesztés egy lehetséges eszköze

Micskei Péter

Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma
Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar
Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet
micskei@agr.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A mezőgazdaság karaktere jelentősen megváltozott az elmúlt 20 évben, multifunkciós, fenntartható, organikus rendszerré változott, menedzselése tudatos stratégiai szemléletet kíván meg, amely jelenleg is hiányzik a magyar agrárszabályozásból. A magyar agrárgazdaság problémáit kiemelt helyet foglal el a birtokpolitika duális jellege, a hatékony, az európai agrármodellbe illeszkedő üzemszervezés kialakítása. A vidéki ipar motorja a jól működő mezőgazdaság, korszerű, struktúrájában a valós piaci igényekhez alkalmazkodó, a lokális adottságokra építő, versenyképes agrártermelésre van szükség a korszerű vidék megteremtéséhez. Az 1990-es évektől Európa gazdaságfejlesztési programjaiba szervesen integrálódtak a klaszterek, a kutatás arra keresi a választ, hogy ez a szervezeti forma életképes-e a klasszikus mezőgazdaságban, illetve képes-e a meglévő hiányosságokat megszüntetni, ezáltal a vidékfejlesztés céljait szolgálni.

Kulcsszavak: birtokstruktúra, vidékfejlesztés, klaszter, hálózat, delphi módszer

SUMMARY

There was a heavy change in the characteristics of the agriculture in the last 20 years. It become a multifunctional, sustainable, organic system, which needs strategic approach. On the problem map of the hungarian agriculture the most important questions are the following: dual character of the land structure, to occidentalize the farm structure. To develop the rural areas we need to real markets needs adapted, competitive, local agricultural production. From the '90s into Europe's economic development policies integrated the clusters, this research tries to certify, that this system is viable in classic agriculture and able to dissolve the defecinces, to support the aims of rural development.

Keywords: land structure, rural development, cluster, network, delphi technique

BEVEZETÉS

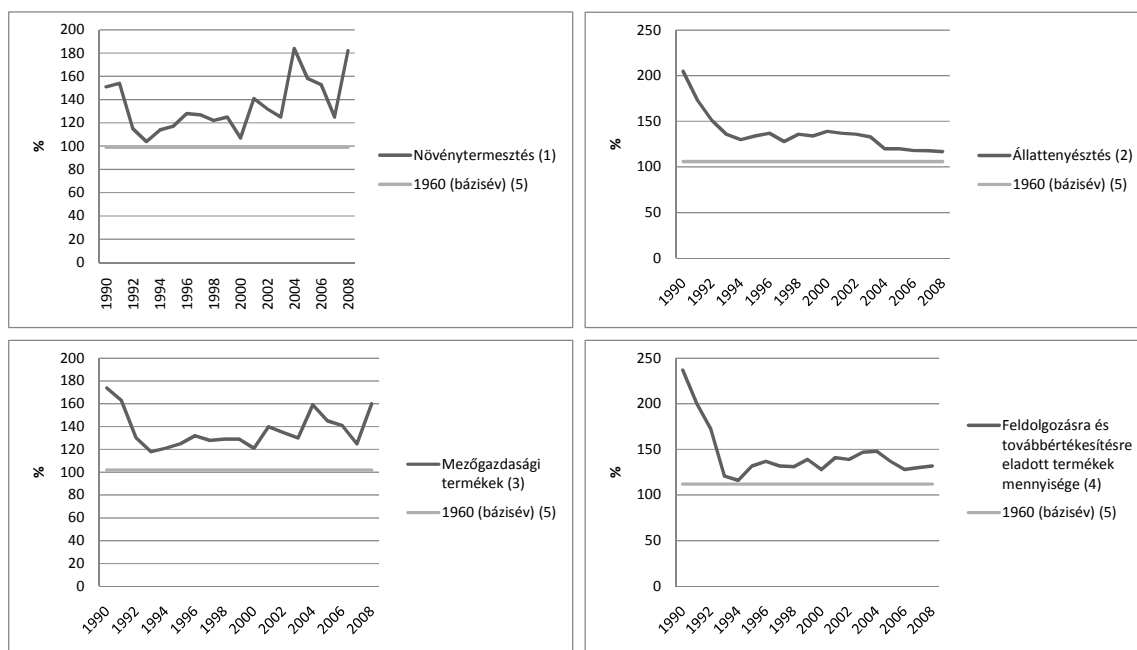
A vidék nem egyenlő ugyan a mezőgazdasággal, de alapvető tény, hogy prosperáló mezőgazdaság nélkül nincs modern vidék, vagyis az agrárgazdaság a vidék legjellemzőbb gazdasági tevékenysége. A mezőgazdaság karaktere jelentősen megváltozott az elmúlt két évtizedben, a termelési tevékenységek mechanikus együtteséből multifunkciós, fenntartható és organikus rendszerré változott (Nagy, 2006). A magyar mezőgazdaság azonban a rendszerváltása óta egy stabil fejlődési pályára térés helyett a struktúraváltásból adódó sokkokkal sem tud megbirkózni. Az, hogy a magyar vidék jelenleg Európa legszegényebb régióinak tagja, annak köszönhető, hogy a rendszerváltás óta gyakorlatilag nincs működőképes agrárstratégia Magyarországon (Somai, 2006). A virágkornak tekinthető '80-as évek szintjét a szektor várhatóan hosszabb távon sem lesz képes megközelíteni, ami nem is lehet célja a hazai agrárpolitikának. Sokkal inkább szükség van egy korszerű, struktúrájában a valós piaci igényekhez alkalmazkodó, jó minőségű és a lokális adottságokra építő, annak előnyeit maximálisan kihasználó, elsősorban a hazai piacokra tervezett, de külföldi piacokon is versenyképes agrárstruktúrára. A magyar vidék és mezőgazdaság jövője érdekében meg kell honosítani a vidéki gazdaság fejlesztésében a hosszú távú stratégiai szemléletet, tudomásul kell venni, hogy a vidék fejlődésének záloga a mezőgazdaság stabilizálása. Természetesen a vidékfejlesztés nem egyenlő a mezőgazdaság fejlesztésével, azonban a vidéki területek nem képesek fejlődni a folyamatosan változó mezőgazdasági struktúráktól elszigetelten. A rurális területek fejlesztése olyan komplex stratégiát igényel, amely képes megvalósítani az agrárgazdaság jövedelmezőségét, javítja a megélhetési és foglalkoztatási esélyeket, fejleszti a vállalkozásokat. Magyarország a mezőgazdasági termelés szempontjából lépéselőnyben van, hiszen természeti, földrajzi, ökológia adottságai kedvezőek, emellett a fejlődés záloga az egészséges, önszerveződő helyi közösség lehet. A kedvező feltételek hatékonyabb kiaknázását, a vidékfejlesztési stratégiák megvalósítását eredményesen szolgálhatják a mezőgazdaságban is a hálózati rendszerek, köztük leginkább az ún. klaszterek. Kutatásom célja annak vizsgálata, hogy a klasszikus mezőgazdasági termelésben van-e létjogosultsága tehát a klaszter szervezeteknek, amelyek meghatározó jelentőségű hálózati együttműködési formává váltak a 21. századra. A klaszter szó fürtösödést jelent, egy adott iparág versenyző és kooperáló vállalatai, kapcsolódó és támogató iparágai, pénzügyi intézmények, szolgáltató és együttműködő infrastrukturális háttér, vállalkozói szövetségek innovatív kapcsolatrendszerén alapuló földrajzi koncentrációja (Porter, 2006).

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG PROBLÉMÁI

A magyar mezőgazdaság problémáit kiemelt helyet foglal el a birtokpolitika, birtokrendezés és a mezőgazdasági üzemszabályozás meglétének hiánya. A hazai birtokstruktúra alapvetően duális jellegű, ami azt jelenti, hogy hiányzik a stabil középbirtokosi réteg, ami a fejlett országokban a mezőgazdasági termelés motorja. A kettőség abban mutatkozik, hogy megvan az alacsony számú, azonban nagy területen, társasági formában működő gazdaság, és az életképesség határait súroló birtokmérettel rendelkező kisgazdaság (Alvincz és Schmidt, 2008). Ez a kettőség sem kedvezőnek, sem hatékonynak nem mondható, amelyet alátámasztanak az átlagos birtokmérethez vonatkozó statisztikai adatok is. Míg a gazdasági szervezetek által művelt átlagos terület nagyság 480 hektár körüli, addig az egyéni gazdaságok átlagos mérete éppen meghaladja a 3,5 hektárt.

Az elmúlt közel száz évben több, struktúrájában az egész magyar mezőgazdaságot érintő változás történt. A legradikálisabb a szocialista átszervezés, amelynek eszköztárára vitatható, azonban a hazai agrárszektor számokban Európa elitjébe jutott. A rendszerváltás a nagyüzemi gazdálkodást megszüntette, a kvázi hatékony termelési rendszert piacgazdasági körülményeknek megfelelően kellett volna átalakítani úgy, hogy a nemzetközi versenyben helyt tudjon állni. Döntően a családi gazdaságokon alapuló, de a többi gazdálkodási forma számára is helyt adó, korszerű agrárstruktúrára lett volna szükség, amelyet nem azonnal, hanem fokozatos átalakítások útján kellett volna elérni. Olyan struktúra lett volna optimális, ahol a mezőgazdasági termelés gerincét a jól felszerelt, megfelelő üzemméretű farmgazdaságok adják, amelyet kiegészít a nagyüzemek és a falusi lakosság által végezhető kiegészítő gazdálkodás. A rendszerváltó kormány agrárpolitikájának célja a régi struktúra gyors lerombolása, a kollektívizálás előtti állapotok visszaállítása, amely az optimális üzemfeltételek kialakításával ellentétes. Így alakulhatott ki a mai napig fennálló duális birtokszerkezet, amelynek következtében a magyar mezőgazdaság távolabb van a modern agrárgazdaság követelményeitől manapság, mint a rendszerváltás idején (Vasa, 2002; Buday-Sántha, 2001). Az 1. ábrán látható, hogy a mezőgazdaság bruttó termelési értéke a növénytermesztés kivételével gyakorlatilag a rendszerváltás vesztese, az 1960-as, bázisnak választott év eredményeitől átlagosan alig tudott nagyobb teljesítményt felmutatni.

1. ábra: A mezőgazdaság bruttó termelési értéke az 1960-as bázisához képest

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

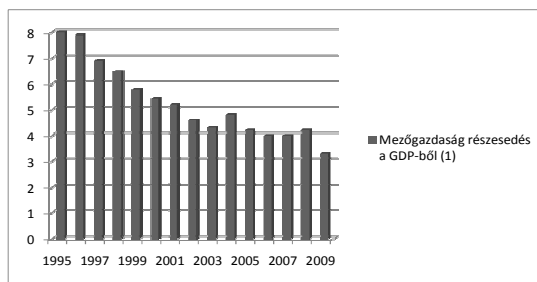
Figure 1: Gross Production value in agriculture on 1960 basis

Crop production(1), Stock-raising (2), Agricultural products(3), For processing and resale sold amount of products(4), Base year(5), Source: own constructions' for KSH

A kárpótlást a társadalmi igazságosságot szolgáló elv motiválta, a II. Világháború előtti tulajdonviszonyokat kívánták vele visszaállítani, amivel a legnagyobb probléma, hogy az akkori tulajdonosok jó része az aktív földműveléshez már túl idős vagy nem él, leszármazottaiknak közel 2/3-a pedig városiak, vagyis földműveléssel nem foglalkozik. Így a mezőgazdaság városiak járadékosokat tartana el, a jövedelem jelentős része nem áramlana vissza a földművelésbe, a tulajdonukba került földek tetemes részét alacsony bérleti díjak ellenében a nagyüzemekre bízzák, a földjáradék beépül az árakba, így a tulajdon nélküliek fizetnék meg a földtulajdonosok jövedelmét. Összefoglalva tehát a mezőgazdaság hanyatlásának okai sokrétűek, de amelyekben

a szakértők többsége – különböző súlyokkal figyelembe véve – egyetért a következők: „a korábbi gazdasági-társadalmi keretek szétterjedése, a belső piac és az exportpiaci kereslet visszaesése, az importverseny megerősödése, a kárpótlás és vele együtt a földtulajdon szétaprózódása, az élelmiszergazdaság horizontális és vertikális kapcsolatainak szétzilálódása, egyszóval a rendszerváltás. Az 1990 utáni időszak mindenkori kormányának abbéli tehetetlensége, hogy hosszútávra szóló cél- és eszközrendszer, végrehajtható programot fogalmazzon meg a mezőgazdaság számára, röviden: az agrárstratégia teljes hiánya.” A nemzeti agrárpolitikai stratégia hiánya, a nemzeti agrárszabályok ad hoc módon szervezése oda vezetett, hogy a mezőgazdaság bruttó haza terméken belüli részesedése a '80-as évek közepéhez képest (~16%) harmadára esett vissza (2. ábra).

2. ábra: A mezőgazdaság részesedése a bruttó hazai termékből 1995–2009

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

Figure 2: Agriculture participation from the GDP (1995–2009)

Agriculture participation from GDP(1), Source: own constructions for KSH

A KORSZERŰ VIDÉK

Alig, hogy lezajlott a mezőgazdaság piacgazdasági átmenetének első szakasza, az Európai Tanács 1997. decemberi luxemburgi csúcstalálkozóján döntést hozott arról, hogy hivatalosan is megkezdni a csatlakozási tárgyalásokat hazánkkal, vagyis az éppen változó társadalomnak és gazdaságnak alkalmazkodnia kell az Európai Unió normáihoz is. Agrárország lévén különösen fontos számunkra a Közösségi Agrárpolitika (KAP) irányelveinek adaptálása, valamint a rendszerváltás után átalakult, az európai agrármodelltől jelentősen eltérő agrárstruktúrához történő közeledés (Németh, 2003). A Közösségi Agrárpolitika az Unió egyik legösszetettebb és legtöbb forrást felemészítő részterülete, már hazánk csatlakozása előtt belekerült az Agenda 2000 reformcsomag keretében II. pillérként a jövedelemtámogatás mellé a vidékfejlesztés. Ez a keleti bővítés kapcsán kifejezetten fontos, mivel az újonnan csatlakozott országok vidéki jellegűek. Magyarország területének 87%-a vidéki természetű, amelyen a népesség 45%-a él és a települések 95%-a található. „A vidéki térség kifejezés olyan szárazföldet, belső vagy tengerparti területet jelent, amely a kisvárosokat és falvakat is magában foglalja, gazdaságilag, szociálisan egységes egészet alkot és összehasonlítva a városi térségekkel:

- Számottevően alacsonyabb a lakosság, a gazdasági tevékenységek, a szociális és kulturális struktúrák koncentrációja,
- a terület nagyobb részét mezőgazdasági, erdőgazdasági, természetvédelmi és kikapcsolódási célokra használják fel” (Vidéki Térségek Európai chartája).

A magyar vidék jelenleg nem egységes, általánosságban elmondható, hogy vidéken kedvezőtlen a helyzet, mind gazdasági, szociális és társadalmi értelemben. A vidék sajnos egyet jelent az alulképzettséggel, alulfoglalkoztatással, alacsony jövedelemmel, a munkanélküliség magas arányával, az infrastruktúra és a jövőkép hiányával, valamint a kiszolgáltatottsággal. A mezőgazdasági nagyüzemek felszámolása egyben a vidéki ipar felszámolását is jelentette, mobilitást követel meg az emberektől, amelynek hiányoznak az infrastrukturális feltételei, szakképzettséget és életformaváltást vár el mindenféle feltétel nélkül. A vidéki emberek igényei ugyan olyanok, mint a városi társaiké, vágnak az anyagi és szociális biztonságra és akarják élvezni a civilizáció előnyeit. Ezért a vidékfejlesztés legfőbb feladata a korszerű vidék megteremtése, amelynek jellemzői:

- biztos a gazdasági bázisa,
- helyi, elkötelezett értelmiséggel rendelkezik,
- ismeri és óvja a helyi értékeket,
- a fejlesztéseknél térségi szemlélet érvényesül, amelyet nagyfokú együttműködéssel támaszt alá,
- a társadalom elismeri a garantált minőséget előállító élelmiszertermelést, a kultúrtájnak, a népi hagyományoknak és a természeti értékeknek a jelentőségét és támogatást nyújt annak fejlesztéséhez és fenntartásához,
- az emberek a kor színvonalának megfelelő települési környezetben élnek (Buday-Sántha, 2010).

Ahhoz, hogy ez valaha is elérhető legyen, fel kell lendíteni a mezőgazdaságot, mint a vidéki ipar motorját. Ehhez mindenképpen állami szerepvállalásra van szükség, aminek oka, hogy a mezőgazdaság a piaci javak mellett közjavakat is előállít, az utóbbi években pedig egyre inkább előtérbe kerültek az ágazat társadalmi és környezetvédelmi funkciói. A közjavak körébe tartozó tevékenységek nem tartoznak a szorosan vett alaptevékenységek közé, piacuk nem tökéletes és a tevékenység végzése nem kereskedelmi célból történik, ezért a tevékenységért a termelők támogatás illeti meg, hiszen a vidék képének megőrzését, a vidékfejlesztés céljait szolgálja, amely az egész társadalom érdeke (Sarudi, 2004). Emellett az Európai Bizottság azt tervezi, hogy a 2014–2020-as tervezési időszakban harmadik pillérrel emelje be a KAP-ba, amely a klímaváltozásra vonatkozna. Az uniós büdzből finanszírozott jövedelemtámogatás fő eleme megmaradna – a jelenlegi egységes támogatási rendszer – de elsősorban olyan tevékenységre lenne fordítható, ami „közjóznak” minősül, és ezáltal „valós uniós hozzáadott értéket” teremt.

AZ EURÓPAI AGRÁRMODELL

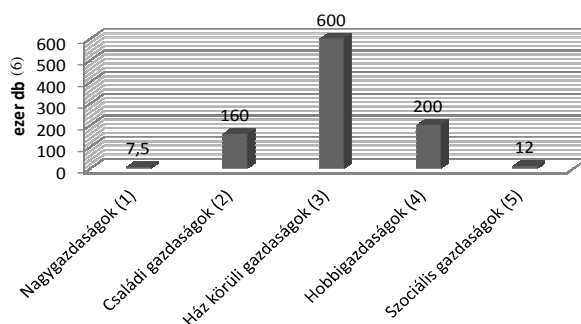
Az Európai Unió agrárstruktúrája a tagországok sokszínűsége miatt meglehetősen differenciált, egyik közös és legfontosabb jellemzője a mezőgazdasági vállalkozások alapvetően családi jellege. A családi farmok mellett a részmunkaidős gazdaságoknak is jelentős szerepe van, azonban a Magyarországon domináns termelőszoövetkezeteknek kicsi a súlya Európában. Célja kell, hogy váljon a magyar agrárpolitikában a családi gazdaságok megerősítése, mert bár az elmúlt időszakban sokat fejlődtek, arányuk még nem mondható jelentősnek (3. ábra). További fontos strukturális különbség, hogy a részmunkaidős gazdaságok az Unióban főként tőkeintenzív ágazatokban találhatók meg, ezzel szemben hazánkban azok a családok, amelyeknek fő jövedelme nem a mezőgazdaságból származik, elsősorban megmaradó munkaidejüket hasznosítják a gazdaságokban, aminek oka a kisebb gazdaságok gyenge tőkeellátottsága (Fertő, 1999). A családi gazdaság olyan gazdálkodási egység, ahol a vállalkozás tulajdonjoga vezetőinek kezében van, akik egymással rokoni kapcsolatban állnak. A tőke biztosítói a család tagjai, akik tényleges mezőgazdasági munkát végeznek, a család a gazdaság része, abban él és dolgozik, nem zárja ki a bérmunka alkalmazását (Gasson és Errington, 1999). A gazdaság megvalósítja a termelést, a fogyasztást és a család egységét. Tipizálásuk sokféleképpen történhet, legáltalánosabb a család jövedelmének a gazdaságból származó részaránya szerint:

- Főfoglalkozású családi gazdaságok, azok ahol a gazdaságból származó jövedelem eléri a család összjövedelmének felét, illetve a munkaidő eléri a 0,5 fő/napot. Külön csoportot képvisel a teljes jövedelmet biztosító családi gazdaság, ahol az üzemi tevékenységből származó bevételek kiegészítik a család jövedelmét, vagyis az innen származó jövedelem nem éri el a család összjövedelmének felét (Szűcs et al., 2003; Baranyi, 2000; Baranyi és Süli-Zakar, 1997).

Európára tehát döntően a családi munkaerőt hasznosító farmgazdálkodás jellemző, amelyet kiegészítenek egyéb más vállalkozások, amellyel a vidéki gazdaság működőképes, önfenntartó, dinamikus egész. Az Európai Agrármodell (EMAG) három fő komponensből tevődik össze:

- Kompetitív farmok, amelyek aktívan és agresszívan képesek bekapcsolódni a nemzetközi piacok keltette versenybe.
- Más, kisebb méretű gazdaságok, amelyek nem input-orientáltak és képesek megőrizni a vidéki jelleget.
- Nem agrárjellegű, vidéki vállalkozások, amelyek munkalehetőséget teremtenek, és dinamikus vidéki közösségeket képesek létrehozni, amelybe a gazdálkodók individumként vagy a multifunkcionális agrárium részeként kapcsolódnak be (Swain, 2000).

3. ábra: Magyarországi üzemi struktúra

Forrás: Nagyné Demeter (2009)

Figure 3: Hungarian farm structure

Large farms(1), Family farms(2), Little farms(3), Hobby farms(4), Social farms(5), Thousand piece, Source: Nagyné Demeter (2009)

KLASZTER, A VIDÉKFEJLESZTÉS EGY LEHETSÉGES ESZKÖZE

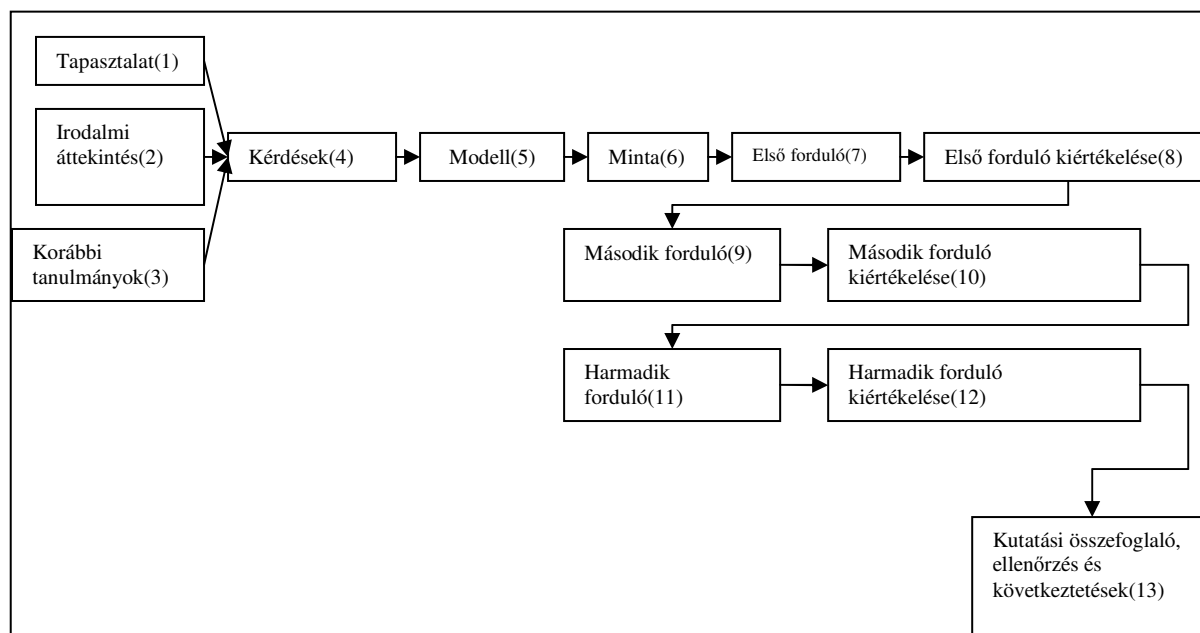
A modern vidék megteremtéséhez a vidékfejlesztés egyik legfontosabb feladata tehát a mezőgazdasági vállalkozások fejlesztése. Véleményem szerint a mezőgazdasági egységek a nagyobb családi gazdaságoktól, a kiegészítő gazdaságokon át a törpe méretű hobbigazdaságokig mind vállalkozásnak tekinthetők, hiszen nyereségszerzési céllal működnek, még akkor is, ha csupán önellátásra termelnek saját költségeik csökkentésének érdekében. Ezek azok a vállalkozások, amelyek a vidék motorjai lehetnek. Fejlesztésükhöz új gazdasági- és vidékfejlesztési programra van szükség, amelyet szinte a „nulláról” kell elkezdni. Az új gazdasági modellben fontos lenne a kistérségek, a megyék, a régiók helyi piacainak erősítése, valamint a hazai értékláncok és termelési vertikumok újjászervezése és fejlesztése. Az utóbbi néhány évtized gazdaságfejlesztési programjaiba szervesen integrálódtak a klaszterek, illetve a klaszter-orientált fejlesztési politika, amelynek célja egy adott iparágban, vagy értéklánc mentén szerveződő vállalkozások, kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények, a gazdaság- és területfejlesztési intézetek és a speciális szakmai szolgáltatásokat nyújtó cégek közötti együttműködési kapcsolatok kialakítása (Grosz, 2003). Emellett a gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációjával összefüggő vizsgálatok kiemelik, hogy a globalizációs folyamatok következtében a térbeli koncentrációk gazdasági jelentősége egyértelműen felértékelődött, azokat a lokalizációs előnyök motiválják (Lengyel, 2002). Tehát a családi gazdaságok, egyéb kistermelők, háztáji gazdaságok bevonásával, állami forrással és tőkebefektetők segítségével klaszter-együttműködés lenne megindítható, amellyel egy új típusú, a teljes mezőgazdasági vertikumot átölelő klaszterszervezet jöhetne létre. Hogy miért van erre szükség? A mezőgazdasági termelés alapvetően nagyüzemi körülmények között nyereséges, a kisebb termelési egységek összefogásával a klaszter nagyüzemi feltételeket képes teremteni, tud tervezni, segíteni a tőkehiánnyal küszködő egységeknek, nem beszélve arról, hogy alkupozícióba hozhatja a piacoknak igen kitett kisméretű gazdaságokat. Azonban klaszterek létrehozásához eltökélt és önszervező képességgel rendelkező vidéki közösségekre van szükség, akik tenni is akarnak térségük versenyképességéért. A klaszterek alapvetően nyitottak és bizalmi tőkére épülnek, mindig képesek megfelelő gazdasági válaszokat adni és az érdekeket határozottan képviselni, működése átlátható, önszabályozó, önellenőrző, ezáltal fehériti a gazdaságot. Új és fenntartható, hatékonyan a klaszterelv alapján együttműködő regionális szereplőkkel képzelhető el csupán. A mezőgazdasági klaszterek létrehozása nemcsak a termelői oldalról bírhat jelentőséggel, hanem célja kell, hogy legyen a vertikum hosszabbítása, a vidéknek szüksége van ugyanis munkahelyekre, amelyet a mezőgazdasági termelésre épülő, a helyi hagyományokat tükröző feldolgozóiparral lehet megvalósítani. A mezőgazdaság közjavadat „termelő” funkciója miatt felülről szervezeten, állami közreműködéssel, megfelelően menedzselt formában kellene megindítani, amely a későbbiekben felkeltheti a magántőke érdeklődését, illetve a komplementer iparágak integrálódását.

DELPHI TECHNIKA

Doktori kutatásom célja annak a kérdésnek az igazolás vagy elvetése, hogy van-e a hazai gazdasági-, birtok és társadalmi feltételek között létjogosultsága a mezőgazdaság klaszter alapú fejlesztésének. A felvetés vizsgálatára megfelelő lehet a Delphi módszer, amely jól kipróbált a társadalomtudományi kutatásokban (4. ábra). Az eredeti Delphi technikát a RAND Corporation fejlesztette ki az '50-es években az amerikai hadsereg számára. A módszer egy ismétlődő, kérdőívvel alapuló folyamat, amelyben az adott téma szakértői vesznek részt. A több, de minimum kétfordulós megkérdezés végén a résztvevőknek konszenzusra kell jutniuk (Landetta et al., 2007). Az adatfelvétel kérdőívvel valósul meg, amelynek eredményeit fordulóról-fordulóra módosítják, finomítják. Fontos, hogy az egyes fordulókban ugyanazok a szakértők vegyenek részt, akik az előző forduló eredményeinek figyelembevételével módosíthatják véleményüket, becsléseiket.

A kérdéseket úgy kell megfogalmazni, hogy azok jellegéből adódóan minőségi vagy statisztikai módszerekkel kiértékelhetőek legyenek. A módszertan előnye, hogy anonim, a szubjektív attitűdök nem befolyásolják a résztvevőket. Iteratív, a válaszadók a csoport véleménye alapján finomíthatja az álláspontját, az előző forduló eredményének közlésével a résztvevők felülvizsgálhatják álláspontjukat, vagy indoklással megerősíthetik az előzőt. A módszer jellegéből adódóan megakadályozza a versengést és bizonyos személyek dominánsá válását (Rowe és Wright, 1999). A Delphi módszer ebben az esetben röviden arra keresi a választ, hogy van-e esély a klasszikus mezőgazdasági termelésben klaszterek kialakítására, ha igen, akkor az képes-e a hosszú ideje fennálló hiányosságok kezelésére.

4. ábra: A háromfordulós Delphi technika folyamatábrája

Forrás: Skulmoski és Hartmann (2007)

Figure 4: Three round Delphi technique flowsheet

Experience(1), Literature review(2), Pilot studies(3), Research questions(4), Research desing(5), Research sample(6), Delphi round1 desing(7), Delphi round1 suurvey and analysis(8), Delphi round2 desing(9), Delphi round2 survey and analysis (10), Delphi round3 desing(11), Delphi round3 survey and analysis(12), Research documentation, verification and generalization (13), Source: Skulmoski and Hartmann (2007)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

IRODALOM

- Alvincz J.–Schmidt R. (2008): A birtokrendezés főbb kérdései Magyarországon, külön tekintettel a földcserére. *Geodézia és kartográfia*. 9. 10: 26–32.
- Baranyi B. (2000): Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. [In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.*] MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 509–523.
- Baranyi B.–Süli-Zakar I. (1997): Kisvállalkozások és vállalkozók helye és szerepe az Alföld mezőgazdaságában. *Debreceni Szemle*. 2: 195–211.
- Buday-Sántha A. (2001): Agrárpolitika – Vidékpolitika. *Dialog Campus*. Budapest-Pécs. 115–183., 217–262.
- Buday-Sántha A. (2010): Korszerű vidékfejlesztés. Kárpát-medencei Területfejlesztési Nyári Egyetem. „A területi kohézió jövője”. Debrecen. 2010. július 26–augusztus 1. Előadásanyag.
- Fertő I. (1999): A magyar mezőgazdaság strukturális problémái az Európai Unióhoz való csatlakozás tükrében. *KTK/IE Műhelytanulmányok*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont. Budapest. 5–15.
- Gasson, R.–Errington, A. (1999): *Farmgazdaság – Családi gazdaság*. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó. Budapest. 223–245.
- Grosz A. (2003): Klaszterek és klaszterkezdeményezések regionális és iparági súlyának mérése. *Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara. Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv*. 358–369.
- Landeta, J.–Matey, J.–Ruiz, V.–Galter, J. (2007): Results of a Delphi survey in drawing up the input-output tables for Catalonia. *Technological Forecasting & Social Change*. 75: 32–56.
- Lengyel I. (2002): A klaszterek alapvető jellemzői. [In: Lengyel I.–Rechnitzer J. (szerk.) *A haza építőipar versenyképességének javítás: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben.*] Régió Art. Győr. 99–124.
- Nagy J. (2006): Multifunkcionális mezőgazdaság. [In: Baranyi B.–Nagy J. (szerk.) *Területfejlesztés, agrárium és regionalitás Magyarországon.*] Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum – Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Debrecen. 191–206.
- Nagyné Demeter D. (2009): A családi gazdálkodás helyzete Hajdú-Bihar megyében. *Doktori disszertáció*. Debreceni Egyetem. Kerpely Kálmán Doktori Iskola. 143.

- Németh P. (2003): Az elmúlt 14 év (Magyarország és az Európai Unió csatlakozásai tárgyalásai) Magyarország és az Európai Unió. 3. 2: 14.
- Porter, E. M. (2006): Versenysztratégia. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rowe, G.–Wright, G. (1999): The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis. *International Journal of Forecasting*. 15: 353–375.
- Sarudi Cs. (2004): A mezőgazdasági közjavak körébe tartozó tevékenységek, funkciók vizsgálata. Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar Gazdasági- és Vidékpolitikai Tanszék. Kaposvár.
- Skulmoski, G.–Hartmann, F. (2007): The Delphi Method for Graduate Research. *Journal of Information Technology Education*. 6: 1–21.
- Somai M. (2006): A magyar mezőgazdaság átalakulása. Biológiai alapok, struktúraváltás, termelői jövedelem. I. [In: Glatz F. (szerk.) Rendszerváltás a gazdaságban.] MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 9–35.
- Swain, N. (2000): Post-Socialist Rural Economy and Society in the CEECs: the Socio-Economic Context for SAPARD and EU Enlargement. International Conference: European Rural Policy at the Crossroads, 29 June–1 July 2000. The Arkleton Centre for Rural Development Research King's College. University of Aberdeen. Scotland.
- Szűcs I.–Bedéné Szőke É.–Vas J. (2003): Birtokpolitika, üzemi struktúra a magyar mezőgazdaságban. [In: Szűcs I. (szerk.) Birtokviszonyok és mérhetőkonyság.] Agroinform Kiadó., Budapest. 29–86.
- Vasa L. (2002): A magyar agrárpolitika helyzete és az Európai integrációval kapcsolatos kihívások. *Vidéki Térségek Európai Chartája*. 2. 3: 5–12.